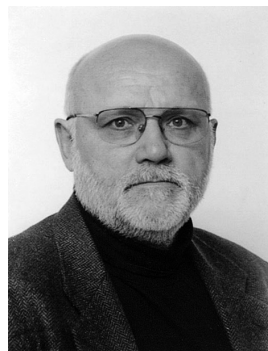

Dušan Kerný

**Slovensko v dialógu Východ – Západ
(Niekoľko pripomienok k nekrológu
Rolfa Hochhutha)**

Keď v máji v Berlíne vo veku 89 rokov zomrel nemecký dramatik a spisovateľ Rolf Hochhuth, slovenské médiá to zaznamenali pomerne stručne. S dodatkom, že bol kontroverzný (SME) či najrozporuplnejší (Pravda). Zo slovenského pohľadu ide o jediného európskeho spisovateľa, ktorý bol istý čas mimoriadne prítomný v slovenskom literárnom a divadelnom prostredí. Osobitne výrazne ovplyvňoval prostredníctvom slovenského literárneho prostredia európske rozmery atmosféry verejnej rozpravy v Československu smerujúceho do zvrátov roku 1968.

V súvislosti so slovenským literárnym svetom to možno azda označiť za prelomovú jedinečnosť. Už nikdy potom sa v našich literárnych dejinách nezopakovala obdobná situácia, v ktorej by slovenské, bratislavské prostredie zohralo úlohu historického urýchľovača verejnej mienky v celom Československu – bolo bránou pre európsku rozpravu, prvým strihaním drôtov v Európe rozdelenej studenou vojnou vtedy už dve desaťročia, teda vlastne jednou generáciou.

Rolf Hochhuth zasiahol do formovania názorov verejnej diskusie Československa pred rokom 1968. A to všetko vďaka pomerom a úsiliu z Bratislavy. Nasledujúce riadky sú len neúplným pokusom azda doplniť medzeru za možno chýbajúcim úplnejším nekrológom.

Na začiatku je stále nedopovedaný príbeh o tom, ako sa stalo, že bez povolenia, súhlasu slovenskému autorovi vydali v západnom Nemecku tendenčne spracovaný preklad knihy. (Udalosť mala v novembri 1964 dohru na kolínskom súde, skončil sa v autorov prospech.) Išlo o *Oneskorené reportáže* od Ladislava Mňačka. Vyšli roku 1963, v atmosfére narastajúceho záujmu Západu o odmäk na Východe. Veď roku 1962 vyšiel v rámci chruščovovského odmäku osobne najvyšším predstaviteľom sovietskej veľmoci povolený Solženicynov *Jeden deň Ivana Denisoviča*. Nečudo, že kniha kritických reportáží česko-

slovenského autora vzbudila záujem aj v západnom Nemecku. Záujem nielen o dielo, ale aj o autora. A takisto o Slovensko, o Kultúrny život, o to, čo sa odohráva v Československu, ako to vníma Kultúrny život a aký je jeho vplyv. A tak sa Mňačkova návšteva v Nemecku (autora pozval rozhlas v Brémach) a jeho účasť v tamojšej televíznej diskusii stala niečím, čo tu predtým nebolo – vášnivým, ale z oboch strán zdvorilým dialógom, rozhovorom medzi Východom a Západom.

Pozoruhodné je, že autorom vety o dialógu medzi Východom a Západom bol popredný znalec Východu, jeden z vydavateľov denníka najvplyvnejších kruhov Frankfurter Allgemeine Zeitung, jeden z predstaviteľov nemeckej tlače na besede v Brémach. Kultúrny život (č. 48, 28. 11. 1964) ho označuje za dopisovateľa, ale nezabudne uviesť jeho plné meno – Andreas gróf Razumovski. Išlo o pokus na malom priestore – mestská brémska televízia bola jedným (prítom najmenším) z regionálnych krajinských štúdií pracovného spoločenstva televízií ARD.

Rozhovor Východ – Západ a jeho slušná, nekonfrontačná akademická úroveň našla odraz v tvrdení Kultúrneho života v nepodpísanom, teda redakčnom článku pod titulkom *L. Mňačko v úlohe veľvyslanca ad hoc*. Píše sa v ňom: „Mňačko potvrdil mnohým aj u nás doteraz nie dosť jasnú skutočnosť, že netreba utekať od problémov, ktoré nám naši svetonázoroví oponenti na Západe nastoľujú, aj keď sú akokoľvek páľčivé. Rozhodujúce je len jedno, aby sa vytvorili najzákladnejšie predpoklady na slušné vedenie diskusií.“

A redakčný text Kultúrneho života dodáva: „Rozhodne treba diskutovať...“

Článok neprináša nijaké vyčerpávajúce vysvetlenie o pozadí. O kontaktoch, ako udalosť okolo sporu o autorské práva pozoruhodne vyústila do toho, že L. Mňačko napísal otvorený list jednému vtedy zo svetovo najznámejších nemeckých spisovateľov Rolfovi Hochhuthovi – obsiahly list o svojom spore v súvislosti s nezákonným vydaním jeho *Oneskorených reportáží* kolínskym vydavateľom. Ale nielen to, vyzval ho aj na účasť na onej debate v brémskej televízii. Mňačko bol jedným z pozvaných v rámci *Týždňa československej kultúry*, Brémy sa neskôr dokonca stali družobným mestom Bratislavy.

Hochhuth sa síce ospravedlnil, neprišiel, ale odpovedal listom. Nielen to, otvorený list, ktorým Rolf Hochhuth obsiahlo odpovedá Ladislavovi Mňačkovi na otvorený list, uverejnil týždenník *Die Zeit* (č. 42, 1964). Takmer dve novínové strany zaberá preklad uverejnený v prvom čísle Kultúrneho života roku 1965. *Dialóg Mňačko – Hochhuth pokračuje* – s týmto titulkom vstupuje časopis do roku 1965. Nemecký autor navrhuje „otvorený dialóg o niektorých zásadných kultúrnych a politických otázkach medzi Východom a Západom“.

Treba si všimnúť, že Mňačko ako činovník československej spisovateľskej organizácie odosiela list z Prahy. List ukončil vetou: „Ubezpečujem Vás o svojej hlbokoj úcte. Praha 12. júla 1964.“

Ani s odstupom času nejde o detail – bratislavský Kultúrny život tu vedie európsky dialóg v mene Československa, ako keby Slováci mohli diskutovať s Nemcami oveľa uvoľnenejšie, priamejšie. Český autor vtedajšej Prahy by so západným Nemeckom zrejme nemal vzhľadom na obrovskú historickú záťaž česko-, resp. československo-nemeckých vzťahov takú bezbariérovú možnosť. Nehovoriac o tom, že zahraničnopolitické vzťahy so západným Nemeckom boli úzko previazané práve tak so sovietskou, ako aj poľskou stranou, o. i. išlo o usporiadanie povojnových pomerov a uznanie hraníc a v našom prípade zneuznanie Mníchovskej dohody, ktorá viedla i k zániku Československa. Išlo teda o obrovský balík ťaživých problémov.

Bolo to viac než osobité, veď československá politika sa určovala v Prahe, vtedy v prepojení na spojeneckú Moskvu. Akú váhu malo slovenské prostredie z hľadiska rozloženia medzinárodných síl? Váhu provincie, závetria, prvolezca? V tom čase, hlboko pred januárom 1968, bolo Slovensko v dvojzáprahu Dubček – Biľak politicky i intelektuálne pripravené. Ba priam doslova čakalo, aby sa mohlo prejaviť. Presnejšie povedané, generácie, ktoré celú svoju energiu aj životy spojili s krutými deformáciami päťdesiatych rokov, chceli teraz nasadiť všetko na nápravu svojich chýb, zlyhaní, a to od základu. Literárny kritik Michal Nadubinský píše o generačnej vzbure. Roku 1968 konštatuje: „Dominik Tatarka v texte *Za vlády démona súhlasu* začína hľadať a nachádzať už od roku 1954... Tatarka a jeho súčasníci sa búria proti vydedeniu z dejín... domáha sa, aby sa konečne sprístupnili protokoly, zmluvy bezprostredne sa dotýkajúce života jeho generácie, aby dejiny prestali byť štátnymi tajomstvami“ (Michal Nadubinský: Kritický zápisník, Slovenský spisovateľ 1999, editorka a zodpovedná redaktorka Anna Blahová).

Dialóg s Hochhuthom bol európsky dialóg, nijaké angloamerické, americké prepojenia, tóny v ňom nezaznievajú – išlo o európsky dialóg a z tohto hľadiska je aj dnes pozoruhodné, k čomu to viedlo. Názorne to demonštruje Ján Uher (po vzniku SR jeden z kľúčových poradcov prvého prezidenta SR Michala Kováča). Už v apríli 1965 (*Fatalizmus alebo Vládne svojmu osudu?*, Kultúrny život, č. 14, 2. 4. 1965) víta, že Rolf Hochhuth „jednu z ústredných otázok diskusie zameral na to, či môže byť spisovateľ, vedec, kritik, iný umelec v dnešnom svete dobrým a slobodným a zároveň členom politickej strany, pričom Rolf Hochhuth hovorí predovšetkým o príslušnosti k vládnucej strane“.

Uher rozsiahlo cituje „nášho slovenského spisovateľa-komunistu Dominika Tatarku, ktorý v posledných rokoch osobitne veľa premýšľal, dumal, a nielen on sám, o negatívnych stránkach organizácií a povedal, že len čo sa človek dostáva do organizácie, cíti sa pred ňou bezradný. Občan sa mení na figúrku, ktorá odhlasuje niečo, o čom nie je presvedčená, slovom, človek v organizácii má pocit, že je len kolieskom v mechanizme. Čím je organizovanejšia spoločnosť, tým zúfalstvo človeka či nevedomosť o práci toho mechanizmu je väčšia... Naliehavou otázkou je uplatňovanie zdravého rozumu a vôbec osobnosti. Medzi pocitmi človeka na Západe a na Východe nie je priepasť a tobôž nie železná opona.“ Toľko Uhrov citát z Tatarku.

Nikto nepoprie, konštatuje Ján Uher, že v tomto citáte nie je zachytený kus zdrvujúcej pravdy. Pre nás aj s odstupom rokov je pozoruhodné, že Uher si vybral citát „zdrvujúcej pravdy“ z Tatarkovej úvahy z novoročného čísla Slovenských pohľadov, teda z toho, s čím Slovenské pohľady (č. 1, s. 33) vstúpili do roka 1965!

Tatarka naozaj nebol sám, kto osobitne veľa premýšľal, nebol jediným dumajúcim na Slovensku. Tatarkova zdrvujúca pravda podľa Uhra bude vždy platiť o každej zbyrokratizovanej, samoúčelnej a odludštenej organizácii, organizácie, ktoré nadobudnú odludštenú podobu, neslúžia ľuďom, ich potrebám a záujmom. Ale, naopak, žiadajú, aby ľudia ako molochovi slúžili im – organizáciám.

Uher operuje aj citátom o hľadaní pravdy Miroslava Kusého, keď píše: „S tým vcelku môže vari súhlasiť aj Rolf Hochhuth.“

Rozsiahla je Uhrova úvaha, uvažovanie intelektuála vyrasteného z hlboko zakorenených protestantských tradícií a blízkeho spolupracovníka Alexandra Dubčeka. Uher ako člen rehabilitačnej komisie šesťdesiatych rokov poznal krvaviny útrobov režimu. Preto sa zaoberá tým, čomu slúži moc, a tým, že organizácia (teda komunistická strana) je prostriedok, a nie cieľ, „cieľom komunistických strán nie je samovláda, a tobôž nie výslovným cieľom“.

„Komunistická strana vôbec nepredpokladá, že bude jestvovať naveky, už pri svojom vzniku si historicky ohraničila dobu svojho pôsobenia. Je dostatočne známe,“ tvrdí Uher, „že zakladatelia socializmu jednoznačne predpokladali, že komunistická strana ako osobitná politická forma organizácie robotníckej triedy nebude trvať naveky, že zanikne a odumrie, keď splní svoje poslanie.“

A toto všetko je predmetom dialógu s Rolfom Hochhuthom a jeho tézy „proti samovládny cieľom politických strán“. Pričom „pre nás to o to zaujímavejšie dokumentoval Rolf Hochhuth, veď ani systém, ktorého je zástancom,

system, v ktorom nijaká strana nesmie zvíťaziť a strany sa musia navzájom držať v šachu, nezabezpečuje ideálny systém demokracie“.

Intelektuál Uher na záver dialógu operuje výlučne morálnymi kategóriami. Hochhuth nastoľuje jednoznačne tézu, že organizovanosť a neorganizovanosť v strane sú absolútne sa vylučujúce protiklady v zápase za uskutočňovanie ideí slobody. Uhrova esej vrcholí poznaním, že „ak sa organizácia v takej alebo onakej miere spreneverila alebo odcudzila svojmu pravému poslaniu, treba najskôr bojovať na jej vlastnej pôde, aby sa k nemu prinavrátila. A práve o to v súčasnom úsilí u nás ide. Odsúdili sme deformácie a dištancovali sme sa od nich z vlastných pohnútok a verejne tak ako žiadne politické hnutie v dejinách. A nepovažujeme toto úsilie za skončené. Je však našou najvnútornejšou morálnou povinnosťou naprávať chyby a odstraňovať deformácie socializmu, ku ktorým sme aj sami prispeli ako príslušníci tohto hnutia, aby sa všetko odstrašujúce a zlovestné, čo sa v ňom odohralo, nemohlo opakovať. To sme povinní urobiť v záujme hnutia, ale aj z mravných príčin. A nemôžeme to urobiť mimo tohto hnutia.“

Toto je súčasť odpovede na otázku, ktorú si Uher na Hochhuthov podnet kladie: „Čo má robiť človek, ak sa hnutie, ktorému veril, spreneverí svojmu humanistickému poslaniu, nemá sa tobôž intelektuál, ktorý chápe súvislosti širšie, s hnutím rigorózne rozísť?“

Pozoruhodné je, ako Uher hovorí o diskusii: „Vítame ju a sme za ňu, treba ju viesť otvorene, so zaujatím a čestne, bez obchádzania a zamlčovania problémov, bez vyhybania nepríjemným otázkam. Bez rozdávania úderov pod pás‘ a bez toho, aby sme si namýšľali, že vo všetkom pravdu môžeme mať iba my, a nie aj naši oponenti. Rolf Hochhuth jej dal takýto ráz, preto vysoko oceňujeme jeho príspevok, aj keď s ním v mnohom nesúhlasíme, čo nijako neznamená, že nesúhlasíme v ničom.“

Čítanie Uhrovej eseje je roku 2020 svedectvom, že v onom apríli 1965 rôznorodé intelektuálne slovenské literárne prostredie úplne prirodzene a samozrejme partnersky diskutovalo na európskej úrovni s európskym partnerom, že neuveriteľne živo reagovalo na európsky nemecký podnet. Ak personifikujeme Kultúrny život, Slovensko bolo pripravené na európsky dialóg a bolo schopné hovoriť za Československo. Uher to v závere svojej prelomovej úvahy demonštruje len zdanlivo nenápadne, keď hovorí: „Medzi nami nie je a nemôže byť nepreniknuteľná hranica. Tobôž nie železná opona. Ostrá deliaca čiara jestvuje medzi dobrým a zlým... medzi humanizmom a antihumanizmom, medzi dobrými a zlými činmi.“

Ani s odstupom desaťročí sa dokumentaristi nevenovali vzniku a plnokrvnej personalizácii oného ťahu osloviť práve Hochhutha, jeho bezprostrednej

ochote rozsiahlou odpoveďou nielen vytvoriť podmienky na dialóg, ale aj sa včleniť, ako je dnes zrejmé, do politického kvasu vo vtedajšom Československu, a to cez bratislavskú bránu, cez stránky dovtedy neznámeho malého literárneho časopisu. A najmä chýba zasadenie do širšej európskej atmosféry...

V rozprave s nemeckým prostredím je tu okrem slovenského sebedomia v mnohom vyvierajúceho z antifašistických tradícií a schopnosti byť na európskej scéne partnerom ešte aj iný pozoruhodný fakt, a to, ako sa slovenská rusistika dobre orientovala v sovietskych pomeroch. Pritom v ére, keď tamojšia literatúra hýbala nielen spoločenskými pomermi, ale doslova svetovou politikou. Pripomeňme či už Pasternaka alebo Solženicyna a to, ako objavne k nim aj v medzinárodných pomeroch prvolezecky pristúpili slovenskí rusisti, rusistky. A to všetko sa stretávalo na malej ploche časopisu slovenských spisovateľov. Vtedajšiu situáciu možno azda výstižnejšie pomenovať intelektuálnym premostením. Najmä ak si zhrnieme, čo všetko sa v tých rokoch odohrávalo na stránkach Kultúrneho života. Bol to výraz tak intelektuálneho, ako aj politického národného kvasu odohrávajúceho sa na Slovensku, resp. v kruhoch rozmanitej slovenskej inteligencie. Išlo o proces natoľko rôznorodý, že z neho nielen vyvrel rok 1968, ale v rozličných (dokonca i osobných) podobách tá rôznorodosť pretrváva dodnes.

Uhrova esej/štúdia nebola podnietená z Moskvy, nebola podnietená marxistom, lež svetoznámy Hochhuthom zo západného Nemecka. Z toho Nemecka, s ktorým bolo vtedajšie oficiálne Československo v ostrej propagandistickej vojne. A za oponou tejto vojny v zložitom diplomatickom zápase za zrušenie veľmocenskej dohody z roku 1938, ktorá priniesla zánik Československej republiky, Mníchovskej dohody. Keď sme k tomu roku 1971 konečne dospeli, dlhoročnú požiadavku „neplatnosti od samotného počiatku“ sme nedosiahli. Bol to aj dodnes trvajúci zápas za legitimitu odsunu, vyhnaní miliónov Nemcov z československej republiky v rokoch 1945/1946.

Nedá sa teraz vrátiť širšie k súvislostiam vzťahov ČSSR a NSR v tom čase. No v celom dialógu, ktorý sa začal v lete 1964 (Kultúrny život, 25. 7. 1964), je príznačné, ako všetci kladú veľký dôraz na Hochhuthovo ubezpečenie o nemennosti hraníc. A na to, že v západnom Nemecku sa už „nijakému demagógovi nepodarí zverbovať regrútov na revíziu hraníc“.

■

Uvítanie civilizovaného dialógu, diskusie, ako ju určil Hochhuth, sprevádzajú ešte aj dnes mimoriadne poučné vyjadrenia o tom, že „propagandu nemožno považovať za pokračovanie vojny inými prostriedkami“.

Pozoruhodná je výpoveďou, ako aj osobou autora state Eugena Loebla (Kultúrny život, č. 12, 19. 3. 1965), súdeného v rámci Slánskeho procesu roku 1952, roku 1960 prepusteného, roku 1963 rehabilitovaného. „Hlbší zmysel diskusie v období, ktorým prechádzame,“ hovorí autor, ktorý patril do okruhu davistov a v tridsiatych rokoch bol predsedom spoločnosti priateľov ZSSR, „nevidím, nemožno v nej dokázať správnosť našich náhľadov a nesprávnosť iných, ale treba sa pokúsiť vidieť v nej javy a problémy v širšej súvislosti... je nebezpečné chcieť mať vždy pravdu, nebyť ochotný pripustiť možnosť omylu, považovať za najväčšiu cnosť a prejav zásadovosti snahu dokázať, že protivník nemá pravdu.“

Verejný vystúpenie autora s mimoriadne pozoruhodným osudom nebolo až takou úplnou samozrejmosťou. Bolo výnimočné tým, že verejne vystúpil, ale najmä tým, čo povedal. Pre atmosféru je typické, ako Eugen Loebel sebavedome, ako rovný rovnému, kladie otázku: Súhlasíme teda s Hochhuthom, alebo nesúhlasíme s ním?

„Hochhuthovi ide o ľudskosť, o spravodlivosť, o ľudskú dôstojnosť. Mnohé veci, ktoré sú nám blízke, sú jemu rovnako blízke a máme aj spoločných nepriateľov... cenné je, že Hochhuth myslí a máme možnosť vniknúť do sveta jeho myšlienok. Môžeme svoj svet obohatiť Hochhuthovými myšlienkami, inšpiruje nás, ukazuje nám iný názor, obohatíme sa jeho myšlienkami? To je práve také dôležité ako to, kto má pravdu...“

Výnimočnosť Loeblových životných skúseností (súdili ho okrem iného vedno s Clementisom) sa odráža aj v tom, že ako jediný v dialógu považuje polemiku okolo Katynského lesa za nepatričnú. Podľa neho zbytočne a nenáležite zaberá polemika miesto okolo masakra v dialógu Hochhuth – Mňačko. Treba nechať historikov, nech usúdia, ako to bolo, či masu poľských dôstojníkov povraždili komandá SS, ako tvrdí Mňačko, alebo to bolo na Stalinov príkaz, ako na to s pripomienkou, že sa s tým musíme vyrovnáť, poukázal Hochhuth.

Životom skúšaný Loebel, autor niekdajšej polemiky s Andriem Gidom a jeho kritikou ZSSR, nechápe, prečo by mala byť polemika okolo Katynského lesa súčasťou dialógu spisovateľov. Argumentuje: „Pochopil by som takú polemiku v oblasti historiografie, ale nechápem ju v tejto súvislosti.“

Loebel je pozoruhodný aj tým, ako vníma medzinárodné, európske súvislosti. V dialógu je tým, ak nie jediný, tak najvýraznejší. Osobitne prekvapujúco v súvislosti s Talianskom. To E. Loebľa „veľmi zaujalo, lebo Hochhuth doslovné píše: ‚Aj tu na Západe pokladám komunistickú stranu za nezastupiteľnú. Ba považoval by som dokonca za celkom oprávnené, keby komunisti povedzme v Taliansku získali v niektorých budúcich voľbách nielen 26 percent hlasov, ale toľko, aby sa stali konečne pre tamojšiu nehumánnu aristokratickú a prie-

myselnú čvargu vážnou hrozbou, aby sa uráčila prijať pre svoje vrecko nákladný názor, že by bolo bohumilejšie postarať sa o výživu a vzdelanie bezperspektívnej mládeže...“

Vtedy len pred vyše rokom rehabilitovaný Loebel polemizuje s nemeckým autorom na tému, či by vedenie KS Talianska mohlo zneužiť svoju moc. Hochhuthovi odporúča prečítať si prejavy členov politbyra talianskej KS.

Loeblova esej nazvaná *Večný smäd po poznaní* však vrchol dosahuje v závere: „Keď som čítal Hochhuthovho *Zástupcu*, v duchu som obhajoval katolícku cirkev proti Hochhuthovi, ide o zjednodušenie a splotenie veľkého problému, konflikt medzi ideálmi a pragmatickými záujmami inštitúcie, ktorá vznikla zo snahy uskutočniť tieto ideály. Je veľmi starý, a, žiaľ, večne aktuálny... ide o viac ako o pápežovu osobu... u nás by bolo rovnako nesprávne, keby sme kult osobnosti zredukovali len na subjektívne Stalinove chyby, ak by to tak bolo, stačila by potom Stalinova smrť a odsúdenie jeho metód a tých, čo podľa jeho príkazov konali. Vieme však, že likvidácia kultu osobnosti je ťažký a zdĺhavý proces. Rozpor medzi pragmatizmom a ideou zohral v období a politike Stalina, ako aj v procese likvidácie stalinizmu povážlivo veľkú úlohu. Nie je ľahostajné, pod akou argumentáciou sa odmieta obdobie kultu, a nie je takisto ľahostajné, pod akým zorným uhlom kritizuje Hochhuth ‚kult‘ na druhej strane barikád... preto sa nám prieči, ak sa takéto veľké problémy propagačne zjednodušujú... Kritizujem Hochhuthovho *Zástupcu* práve preto, že zjednodušené obvinenie Vatikánu (doplňme: z toho, že sa pápež mlčky prizeral holokaustu) nám v myšlienkovom prúde málo pomáha... vítame však, že táto kniha vyšla, a boli by sme radi, keby sme mohli *Zástupcu* vidieť aj u nás.“ (Citovaný autor prekladá názov *Der Stellvertreter*.)

Dodajme, že v rámci dialógu Mňačko – Hochhuth nemecký dramatik povolil hru uviesť v zahraničí. Tomu sa predtým bránil z obáv, že vo vtedajších štátoch východnej Európy to režimy vládnuccich komunistických strán zneužijú na kampaň proti katolíckej cirkvi. SND uviedla hru pod názvom *Námestník* roku 1966.

Hochhuth zostal počas celého tvorivého obdobia búračom rôznych tabu. Stal sa symbolom politicky angažovanej literatúry. Ako nikto iný stelesnil svedomie generácií Nemcov po roku 1945. Rovnako hrou *Západniari vo Weimare – scény z obsadenej krajiny*. Hra je kritikou vyvlastnenia bývalej NDR západným Nemeckom. „Chcel som ukázať, kto je páchatel a kto obeť tohto vyvlastnenia.“